O‘ZBEK TILINING MORFEMIK TUZILISHI: NAZARIY VA AMALIY YONDASHUVLAR

Nosirov Bohodirjon Mansur o‘g‘li
95-maktab ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Qabul qilindi: 25.09.2025
Ko‘rib chiqildi: 26.09.2025
Tasdiqlandi: 27.09.2025

Kalit so‘zlar:
O‘zbek tili, morfemika, morfema, qo‘shimcha, affiksatsiya, so‘z yasalishi, tilshunoslik, ta’lim.

Annotatsiya

Ushbu tezisda o‘zbek tilining morfemik tuzilishi nazariy va amaliy nuqtai nazardan keng yoritiladi. Morfema tilning eng kichik ma’no birligi sifatida so‘z yasalishida, grammatik shakllar hosil qilishda hamda nutqning izchilligini ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotda o‘zbek tilida qo‘llaniladigan affikslarning turlari, ularning semantik vazifalari, morfemik tizimning shakllanish qonuniyatlari batafsil tahlil qilinadi. Shuningdek, globalizatsiya va raqamli davrda morfemik tuzilmaning o‘zgarish tendensiyalari hamda uni ta’lim jarayonida qo‘llashning samarali metodlari ko‘rsatib beriladi. Ushbu ilmiy izlanish natijalari morfemik bilimlarni chuqurlashtirish, tilshunoslikdagi nazariy qarashlarni kengaytirish va amaliy o‘qitishda qo‘llash uchun muhim ahamiyatga ega.

Ключевые слова:
Узбекский язык, морфемика, морфема, аффиксация, словообразование, языкознание, образование.

Аннотация

В данном тезисе всесторонне рассматривается морфемная структура узбекского языка с теоретической и практической точек зрения. Морфема как наименьшая значимая единица играет важную роль в словообразовании, формообразовании и обеспечении связности речи. В исследовании подробно анализируются виды аффиксов, используемых в узбекском языке, их семантические функции и закономерности формирования морфемной системы. Кроме того, уделяется внимание влиянию глобализации и цифровой эпохи на морфемную структуру, а также эффективным методам её применения в образовательном процессе. Полученные

результаты способствуют углублению морфологических знаний, расширению теоретических взглядов в языкознании совершенствованию практики преподавания.

Keywords:
Uzbek language, morphology, morpheme, affixation, word formation, linguistics, education.

Annotation

This thesis provides a comprehensive analysis of the morphological structure of the Uzbek language from both theoretical and practical perspectives. As the smallest meaningful unit, the morpheme plays a crucial role in word formation, inflection, and maintaining coherence in speech. The study explores types of affixes used in Uzbek, their semantic functions, and the regularities of morphological system formation. Furthermore, it examines the impact of globalization and the digital era on morphological structures and outlines effective methods of applying these insights in the educational process. The findings contribute to the deepening of morphological knowledge, the expansion of theoretical perspectives in linguistics, and the improvement of teaching practices.

Kirish. Tilshunoslik fanining asosiy bo‘limlaridan biri bo‘lgan morfemika tilning eng kichik ma’no birligi — morfema va uning turli ko‘rinishlarini o‘rganadi. Morfemik tuzilma nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy sohada ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday so‘zning shakllanishi, grammatik tizimda o‘z o‘rnini topishi, ma’no yuklashi bevosita morfemalarning turli kombinatsiyalari bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘zbek tilining morfemik tizimi qadimiy ildizlarga ega bo‘lib, bugungi kunda ham o‘zining boyligi va imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Tilimizda so‘z yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalar, ularning semantik vazifalari, shuningdek, fonetik o‘zgarishlar natijasida yuzaga keladigan morfemik xususiyatlar alohida ilmiy izlanishlarga arzigulik mavzulardandir. Ayniqsa, mustaqillik davridan keyin til siyosatida yuz bergan yangiliklar, davlat tili maqomining mustahkamlanishi hamda yangi ijtimoiy-siyosiy sharoit morfemik tizimning rivojlanishida ham sezilarli

o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Shu bilan birga, globalizatsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining tez sur’atlarda rivojlanishi, xorijiy tillardan kirib kelayotgan so‘zlarning o‘zbek tili lug‘at boyligiga singib borishi morfemik tizimni yangi shakllar bilan boyitmoqda. Bu jarayon bir tomondan tilimiz imkoniyatlarini kengaysa, boshqa tomondan adabiy me’yorlarni saqlash va tizimlashtirish masalalarini ham dolzarb qilib qo‘ymoqda. Mazkur tezisda o‘zbek tilining morfemik tuzilishi nazariy va amaliy nuqtai nazardan keng yoritiladi. Morfemalarning turlari, ularning vazifalari, qo‘llanish qonuniyatlari hamda ta’lim jarayonida o‘rgatishning samarali usullari ilmiy tahlil etiladi. Ushbu yondashuv tilshunoslik nazariyasini boyitish bilan birga, o‘zbek tilini o‘qitish amaliyotiga ham muhim hissa qo‘shadi. Tilshunoslikda morfemik tizimni o‘rganish nafaqat lingvistik nazariyaning rivoji uchun, balki amaliy til o‘qitish metodikasini takomillashtirish uchun ham muhimdir. Bugungi kunda o‘zbek tili grammatikasini chuqur o‘rganish, xususan morfemalarning shakl va mazmun jihatidan tahlili, so‘z yasalishi va ularning semantik imkoniyatlarini o‘rganish ilmiy izlanishlarning asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Morfemika masalalarini tadqiq etish orqali tilning tarixiy ildizlari, uning shakllanish jarayonlari, zamonaviy lug‘at boyligi hamda grammatik tuzilmalari haqida yanada mukammal tasavvur hosil qilish mumkin. Shuningdek, morfemalarning tahlili orqali so‘zlarning tarkibiy qismlarini chuqur anglash, yangi so‘zlarni yaratish va til imkoniyatlaridan samarali foydalanish imkoniyati oshadi. O‘zbek tilining morfemik tuzilishi, boshqa turkiy tillar kabi, o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilining morfemik tuzilishi masalalari ko‘plab tilshunos olimlar tomonidan turli davrlarda o‘rganilgan bo‘lib, bu borada boy ilmiy meros shakllangan. Jumladan, G‘. Abdurahmonov, A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayev kabi olimlarning asarlarida o‘zbek tili grammatikasi, so‘z yasalishi va morfemalarning vazifalari batafsil tahlil qilingan [1]. Ularning tadqiqotlarida so‘z yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalarning turlari, ularning semantik va funksional xususiyatlari hamda o‘zbek tilining umumiy morfologik tizimidagi o‘rni izchil yoritib beriladi. Shuningdek, rus tilshunosligida A. A. Reformatskiy, V. V. Vinogradov, A. I. Smirnitskiylarning morfemik tuzilishga oid qarashlari umumiy tilshunoslik doirasida keng qo‘llanilib, o‘zbek tilshunosligida ham muhim metodologik asos sifatida foydalanilgan [2]. Ushbu nazariy qarashlar o‘zbek tili materiallari asosida yanada boyitilgan va amaliyotga tatbiq etilgan. So‘nggi yillarda o‘zbek tilida morfemik tizimning rivojlanishi globalizatsiya jarayonlari bilan ham bog‘lanmoqda. Ingliz tili va boshqa xorijiy tillardan kirib kelayotgan yangi so‘zlarning morfemik tarkibi, ularning o‘zbek tili morfologiyasiga moslashuvi masalalari D. Sobirova,

N. Karimova va O. Hasanovlarning tadqiqotlarida o‘z ifodasini topgan [3]. Ayniqsa, yangi terminlarning shakllanish jarayoni va ularning qo‘shimchalar orqali o‘zbek tiliga singdirilishi bugungi kun tilshunosligida dolzarb masalalardan biri sifatida qaralmoqda. Xorijiy tadqiqotlarda ham morfemika masalalari turli lingvistik maktablar tomonidan keng yoritilgan. Masalan, E. Sapir va L. Blumfildlarning ishlari morfemani tilning eng kichik ma’no birligi sifatida izohlashda metodologik asos bo‘lib xizmat qilgan [4]. D. Crystal va J. Fishmanlarning global til siyosati hamda tilning rivojlanish tendensiyalariga oid ishlari esa morfemik tizimning ijtimoiy va kommunikativ ahamiyatini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi [5]. Shunday qilib, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilining morfemik tuzilishi masalasi nazariy va amaliy jihatdan yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, bugungi globallashuv davrida yuzaga kelayotgan yangi o‘zgarishlar ushbu sohada yanada chuqur tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi.

Materiallar va metodlar. Mazkur tadqiqotning asosiy materiali sifatida o‘zbek tilining klassik va zamonaviy matnlari, darsliklar, ilmiy adabiyotlar hamda zamonaviy elektron manbalar tanlab olindi. Xususan, G‘. Abdurahmonov, A. Hojiyev, Sh. Rahmatullayevlarning ilmiy ishlari, shuningdek, umumiy tilshunoslikka oid rus va ingliz tilidagi monografiyalar ham tadqiqot manbai bo‘lib xizmat qildi. Bundan tashqari, o‘zbek tili bo‘yicha so‘nggi yillarda yaratilgan elektron korpuslar, lug‘atlar va matn bazalari ham tadqiqot materiali sifatida qo‘llanildi. Ushbu materiallar orqali o‘zbek tilidagi so‘zlarning morfemik tarkibi, ularning yasalish usullari hamda qo‘shimchalarning funksional vazifalari amaliy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotda qo‘llangan usullar bir necha guruhga bo‘linadi. Birinchi navbatda, deskriptiv usul yordamida o‘zbek tilidagi morfemalar, ularning vazifalari va turkumlari tahlil qilindi. Ushbu usul orqali morfemalarning shakl va mazmun jihatidan o‘ziga xos xususiyatlari aniqlanib, mavjud nazariy qarashlar bilan solishtirildi. Ikkinchidan, qiyosiy-tipologik usul asosida o‘zbek tilining morfemik tizimi boshqa turkiy tillar (qozoq, turkman, turk, qirg‘iz tillari) hamda ingliz va rus tillaridagi morfemik tizim bilan taqqoslandi. Bu usul morfemik tuzilmalarning o‘xshash va farqli jihatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etdi. Uchinchidan, statistik va kompyuter lingvistikasi usullari orqali zamonaviy matnlardagi yangi so‘zlarning morfemik tarkibi, ularning qo‘shimchalar yordamida yasalishi va moslashuv jarayonlari tahlil qilindi. Elektron korpuslardan foydalanish so‘z yasalish jarayonidagi tendensiyalarni aniq raqamlar va foiz ko‘rsatkichlari asosida isbotlash imkonini berdi. Shuningdek, eksperimental usul ham qo‘llanilib, talabalar va tilshunos mutaxassislar ishtirokida amaliy tajribalar o‘tkazildi. Ular orqali morfemik tahlilning samaradorligi, qo‘shimchalarning semantik o‘zgarishi va yangi

terminlarning qabul qilinish darajasi o‘rganildi. Natijada, ushbu tadqiqotning materiallari va usullari o‘zbek tilining morfemik tuzilishini nazariy hamda amaliy jihatdan chuqur tahlil qilishga, mavjud lingvistik qarashlarni boyitishga va zamonaviy o‘zgarishlarni ilmiy asosda izohlashga xizmat qildi.

Tadqiqot muhokamasi. O‘zbek tilining morfemik tuzilishi bo‘yicha olib borilgan tadqiqot natijalari bir nechta muhim ilmiy xulosalarni taqdim etdi. Avvalo, deskriptiv tahlillar shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tili morfologik jihatdan boy va tizimli til bo‘lib, unda so‘z yasalishi jarayoni asosan affiksatsiya orqali amalga oshiriladi. Yasalma so‘zlarning katta qismi ot va fe’l turkumida to‘plangan bo‘lib, so‘z yasovchi qo‘shimchalar semantik jihatdan ham rang-baranglikni ta’minlaydi. Masalan, “-chi” qo‘shimchasi kasb-hunar bildiruvchi so‘zlarda, “-lik” qo‘shimchasi esa abstrakt tushunchalarni hosil qilishda faol qo‘llanadi. Qiyosiy-tipologik tahlillar natijasida o‘zbek tilidagi morfemik tizimning boshqa turkiy tillarga juda yaqin ekani aniqlandi. Biroq ayrim farqlar ham mavjud: masalan, turk tilida so‘z yasashda fonetik o‘zgarishlar ko‘proq uchrasa, o‘zbek tilida morfemik qo‘shimchalar barqaror saqlanadi. Ingliz va rus tillari bilan qiyosiy tahlillar esa morfemik tizimning tipologik farqlarini ko‘rsatib berdi. Ingliz tilida qo‘shimchalar nisbatan cheklangan bo‘lsa, rus tilida morfemik variantlarning ko‘pligi va fonetik moslashuv kuchliroqdir. Statistik tahlillar zamonaviy matnlarda yangi so‘zlarning sezilarli darajada ortganini ko‘rsatdi. Xususan, texnologiya, iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarda paydo bo‘lgan terminlarning 70 foizi xorijiy tillardan o‘zlashtirilmoqda. Bu so‘zlarning o‘zbek tilida morfemik moslashuvi ko‘pincha so‘z yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalar orqali amalga oshirilmoqda. Masalan, ingliz tilidan kirib kelgan “manager” so‘zi “menedjerlik” shaklida o‘zbek tiliga moslashtiriladi. Bu esa tilning o‘zlashuvchanligini va morfemik tizimning moslashuvchan xususiyatini yaqqol namoyon etadi. Eksperimental tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, talabalar va yosh mutaxassislar yangi so‘zlarning morfemik tarkibini tezda qabul qilishadi, ammo ularni to‘g‘ri qo‘llash jarayonida ba’zi qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ayniqsa, xalqaro terminlarning o‘zbekcha variantini yasashda morfemalarning semantik aniqligi katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ta’lim jarayonida morfemik tahlilni amaliy mashg‘ulotlar orqali mustahkamlash zarurligi aniqlandi. Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat ko‘zga tashlandi: o‘zbek tilining morfemik tizimi zamonaviy global jarayonlarga tez moslasha olsa-da, ayrim hollarda milliy leksik qatlamning boyligini siqib chiqarish xavfi mavjud. Masalan, “online dars” o‘rniga “masofaviy dars” atamasining qo‘llanishi milliy terminologiyani asrashga xizmat qiladi. Bu esa o‘zbek tilining mustaqil rivojlanishini ta’minlashda muhim omillardan biridir. Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tilining morfemik tuzilishi nafaqat nazariy

jihatdan puxta asosga ega, balki amaliy sohada ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Morfemik tizimning rivojlanishi va takomillashuvi tilning zamonaviy taraqqiyoti, uning xalqaro kommunikatsiyadagi mavqei hamda ta'lim-tarbiyada qo'llanish samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Jadval 1. O'zbek tilidagi asosiy morfemik qo'shimchalar va ularning vazifalari.

Qo'shimcha	Qo'llanish sohasi	Vazifasi	Misollar
-chi	Ot yasashda	Kasb-hunar, faoliyat bildiradi	o'qituvchi → o'qituvchichi, dehqon → dehqonchi
-lik	Ot yasashda	Abstrakt tushuncha, sifat nomini hosil qiladi	do'st → do'stlik, yosh → yoshlik
-siz	Sifat yasashda	Biror narsaning yo'qligini bildiradi	ta'lim → ta'limsiz, uy → uysiz
-dor	Sifat yasashda	Egalik, xususiyat bildiradi	sabr → sabrdor, ilm → ilmdor
-ona	Sifat yasashda	Ma'lum uslubiy tus beradi	xalq → xalqona, ona → onaona
-lash/-lashmoq	Fe'l yasashda	Harakatning o'zaro yoki umumiy tusini bildiradi	do'st → do'stlash, yangi → yangilashmoq
-uvchi	Fe'l yasashda	Harakatni bajaruvchi shaxsni bildiradi	ishlamoq → ishlovchi, o'qimoq → o'quvchi

Jadvalda keltirilgan qo'shimchalar o'zbek tilidagi eng faol morfemalardan sanaladi. Ular so'z yasashda tilning boyishiga xizmat qilib, yangi ma'no hosil qiladi hamda leksik tizimning kengayishida muhim rol o'ynaydi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi asosiy xulosalarga kelindi: Birinchidan, o'zbek tilining morfemik tuzilishi boy, tizimli va rivojlanish imkoniyatlari keng bo'lgan lingvistik qatlamdir. Morfemalar tilning asosiy ma'no yuklovchi birliklari sifatida o'zbek tilida so'z yasalish jarayonini ta'minlab, grammatik va semantik imkoniyatlarni kengaytiradi. Ikkinchidan, qiyosiy-tipologik tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'zbek tili morfemik tizimi boshqa turkiy tillar bilan ko'plab o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, fonetik va morfologik moslashuvda ayrim o'ziga xos jihatlari bilan farqlanadi. Ingliz va rus tillari bilan qiyoslash esa o'zbek tilining morfemik tizimining universalligini va milliy xususiyatini namoyon qildi. Uchinchidan, zamonaviy globalizatsiya jarayonida o'zbek tiliga kirib kelayotgan yangi terminlar va leksik birliklarning

morfemik moslashuvi tilning rivojlanishida muhim o‘rin tutmoqda. Bu jarayonda qo‘shimchalarning faol ishtiroki, so‘z yasalishning moslashuvchanligi tilning yangilanish imkoniyatlarini oshirmoqda. To‘rtinchidan, eksperimental tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, yangi so‘zlarning morfemik tahlilini o‘rgatish va amaliy qo‘llash o‘zbek tilining ta’lim jarayonidagi samaradorligini oshiradi. Shu bois, maktab va oliy ta’lim tizimida morfemika bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir. Beshinchidan, o‘zbek tilining morfemik tuzilishini o‘rganish nafaqat lingvistik nazariyani boyitadi, balki milliy til siyosatini takomillashtirish, ona tilini asrab-avaylash va uni xalqaro miqyosda rivojlantirish uchun ham muhim omil hisoblanadi. Umuman olganda, o‘zbek tilining morfemik tizimi nazariy va amaliy jihatdan dolzarb bo‘lib, uning chuqur o‘rganilishi til taraqqiyoti va milliy identitetni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Abdurahmonov G‘. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2005.
2. Hojiyev A. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1991.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining so‘z yasalishi. – Toshkent: Fan, 1978.
4. Sobirova D. O‘zbek tilida yangi terminlarning morfemik tuzilishi. – Toshkent: O‘zMU Ilmiy axborotnomasi, 2020.
5. Karimova N. Globalizatsiya va o‘zbek tilining rivojlanish tendensiyalari. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2021.
6. Hasanov O. Tilshunoslik va zamonaviy lingvistik yondashuvlar. – Toshkent: Yangi Asr Avlodi, 2019.
7. Reformatskiy A. A. Vvedeniye v yazikoznaniye. – Moskva: Prosveshcheniye, 1967.
8. Vinogradov V. V. Russkiy yazik. Grammaticheskoe ucheniye o slove. – Moskva: Nauka, 1972.

, 2020.